

**Василь Васильович Тарновський:
нові матеріали до біографії**

Надія Товстоляк

ORCID: 0000-0002-5045-9560
t956@ukr.net

*Державний вищий навчальний заклад
«Криворізький державний педагогічний університет»,
проспект Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг,
Дніпропетровська область, 50086, Україна*

Анотація. Розглянуто маловідомі та нові документи про життя та громадську діяльність українського патріота, мецената та музейного діяча Василя Васильовича Тарновського (1838–1899). Він народився 180 років тому у с. Антонівка Полтавської губернії. На основі листування родини Тарновських та їх друзів встановлено, що середню освіту він здобув у пансіоні Еннеса у Москві, два роки навчався у Головному інженерному училищі у Санкт-Петербурзі, а потім закінчив історико-філологічне відділення університету Святого Володимира у Києві, але випускні іспити не склав. У 1857–1866 рр. він управляв маєтками його батька, проявив підприємницькі здібності. В. В. Тарновський планував побудувати окреме приміщення для свого музею, але на це не вистачило грошей. Охарактеризовано початок формування музею українських старожитностей В. В. Тарновського, його основні відділи та тематику. У кінці життя він зібрав музеї Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, мріяв про український Оссолінеум. В. В. Тарновський створив знаменитий Качанівський парк, його улюбленим заняттям було висаджувати дерева. В. В. Тарновський був художником: автором барельєфу Т. Г. Шевченка, серії декоративних тарелів, експозиції свого музею, малюнків. Вважаємо за необхідне видання каталогів музею українських старожитностей В. В. Тарновського та документів архіву Тарновських.

Ключові слова: Музей українських старожитностей; садиба Качанівка; пансіон Еннеса.

Надійшла до редколегії 15.10.2018

Прорецензована 07.11.2018

Рекомендована до друку 15.11.2018

**Vasyl Tarnovsky:
New Materials for the Biography**

Nadiya Tovstolyak

ORCID: 0000-0002-5045-9560
t956@ukr.net

*Kryvyi Rih State Pedagogical University,
54 Gagarin avenue, Kryvyi Rih, Dnipropetrovska oblast, 50086, Ukraine*

Abstract. The article have been based on a little known and new documents about life and social activity Ukrainian patriot, philanthropist and museum worker V. V. Tarnovsky (1838–1899). He was born 180 years ago in Antonivka village of Poltavsky province. It was ascertain on a basis of correspondence Tarnovsky family and his friends: he got secondary education at Ennes boarding-school, studied at Main Engineer School in Sankt-Petersburg, and after than he graduated a historical philological departament at Saint Volodymyr University in Kiev, but he hadn't final examinations. In 1857–1866 he was a manager in his father's Estates, showed his enterprising abilities. V. V. Tarnovsky planed to build a separate house for his Museum, but it wasn't sufficient money for it. It was be characterize the beginning of forming V. V. Tarnovsky Museum of Ukrainian antiques, its main departments and thematics. He collected T. G. Shevchenko Museum, M. I. Kostomarov Museum, P. O. Kulish Museum at the end of his life, he dreamed for Ukrainian Ossolineum. He created famous Kachanivka Park, it was his favourite work to plant a trees. V. V. Tarnovsky was a painter: he was the author of T. G. Shevchenko baserelief, Series decorative plates, his Museum exposition, drawing. The author consider that it necessary to publish V. V. Tarnovsky Museum of Ukrainian antiques Catalogues and Tarnovsky archive documents.

Keywords: Museum of Ukrainian Antiques; Kachanivka Estate; Ennes Boarding-School.

Received 15.10.2018

Revised 07.11.2018

Accepted 15.11.2018

Постановка проблеми. Василь Васильович Тарновський (1838–1899) – широко відомий український патріот, меценат та музейний діяч XIX ст., власник музею, який ще за його життя отримав назву «Музей українських старожитностей В. В. Тарновського». Його музей – основа сучасного Чернігівського обласного музею. У березні 2018 р. виповнилося 180 років із дня народження Василя Васильовича, тому музей оголосив цей рік роком В. В. Тарновського. У середині березня у музеї було відкрито виставку, присвячену В. В. Тарновському, а 23 березня відбулася музейна зустріч «Жертвна на національні справи людина», присвячена 180-річчю визначного громадського діяча і мецената Василя Васильовича Тарновського-молодшого.

Мета статті – познайомити читачів з новими матеріалами до його біографії.

Виклад основного матеріалу. Про В. В. Тарновського та його музей написано багато, але й зараз в архівах України можна знайти численні документи з цікавою інформацією про нього та його родину, музейну та суспільну діяльність. У 2006 р. нами було захищено кандидатську дисертацію «Меценати та суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.», але з того часу було знайдено багато нових документів, які висвітлюють малодосліджені періоди його життя та становлять значний інтерес для вивчення життя суспільства того часу.

У 2008 р. науковим співробітником Чернігівського обласного історичного музею С. О. Половніковою було встановлено справжній рік народження В. В. Тарновського – 1838 р. Це підтверджує метрична книга Покровської церкви с. Антонівка Пирятинського повіту Полтавської губернії (тепер Варвїнського району Чернігівської області) за 1838 р. У ній записано про хрещення 27 березня народженого 20 березня сина Василя колезького секретаря В. В. Тарновського і його законної дружини Л. В. Тарновської. Хрещеними батьками були поміщик Я. В. Тарновський (рідний брат батька) і поміщиця Н. В. Юзефович (рідна сестра мами) [3]. Отже, перші роки дитинства В. В. Тарновського пройшли у родовому маєтку с. Антонівка, а також у маєтку Потік Г. С. Тарновського, управляючим якого був В. В. Тарновський-старший.

Своїх синів батько спочатку навчав сам, його статки не дозволяли одночасно навчати своїх трьох дітей: Василя, Володимира, Марію. Для навчання старшого сина Василя, за порадою свого друга, вченого та педагога П. Г. Редкіна, В. В. Тарновський-старший у 1846 р. обрав один із кращих московських навчальних закладів – пансіон пастора Густава Еннеса. Навчання тривало 6 років. Василь проживав на квартирі у друзів Тарновських – подружжя С. Л. та О. Ф. Шефферів. О. Ф. Шеффер був старшим лікарем Шереметівської лікарні у Москві.

Батькам було важко відпускати від себе восьмирічну дитину так далеко і на такий значний термін, але Василь знаходився під контролем людей, яким вони довіряли, а батьки постійно листувалися із сином. Їх листи збереглися й до нашого часу, з їх змісту відчувається глибока батьківська любов та турбота про дитину, значний педагогічний талант, вимогливість і одночасно довіра до сина. З них відомо, що не кожного року він мав можливість побачити свою батьківщину: щоб економити кошти на навчання сина, батьки не завжди могли привезти сина влітку на канікули в Україну. У липні 1850 р. В. В. Тарновський писав синові, що у цьому році вони не можуть побачитися із ним, головна причина тому – нестача грошей, а у наступному році він планує зібрати гроші, поїхати до Москви разом із Марією, взяти з собою Володимира, щоб віддати його на навчання в пансіон Еннеса [9, арк. 1]. З листів батьків відомо, що найбільш складною для В. Тарновського була французька мова. Проте після одруження у 1869 р. труднощів з мовою у В. В. Тарновського не було, його дружина, Софія Василівна, яка доводилася йому троюрідною сестрою, блискуче володіла французькою, а також німецькою мовою, часто перекладала для нього.

Після закінчення пансіону Еннеса у 1852 р. В. Тарновський мріяв про військову кар'єру. Спочатку батьки погодилися, йому було дозволено вступити на підготовчі курси до Головного інженерного училища у Санкт-Петербурзі, що розташовувалося у Михайлівському (Інженерному) замку, який у середині 1840-х рр. закінчив Я. В. Тарновський. Випускників училища чекала кар'єра військового зі знанням інженерних наук. В. В. Тарновський-старший погодився на додаткові витрати не випадково, у маєтках Тарновських не вистачало фахівців із технічною освітою.

У середині березня 1852 р. батько писав синові про перебудову цукрового заводу у Потоці, скаржився на те, що нічого не розуміє у парових машинах, тому просив сина відвідати Технологічний інститут, написати, що там побачить. Його цікавили також великі печі для випікання хліба, він просив сина зробити копію з інженерних креслень печей. Але для нас представляє інтерес частина листа, у який він писав: «...З різних сторін доходять до мене чутки, що тобі хочеться вступити до гвардії... Я повинен сказати тобі, що вважаю шкідливою кожен зміну у твоєму вихованні. По-перше, я не маю ніяких статків утримувати тебе в гвардії. Поживши з нами, ти міг узнати, як мізерні мої кошти і як мені важко трьох вас добре виховувати як я бажаю. Нинішній рік я вже заборгував, витратив так багато для тебе, Володі та Маші. Я сподівався, що ти вступиш у цьому році до інженерного училища і тим самим полегшиш мене: але ти будеш приготуватися два роки; я не пеняю тобі за це і навіть радий, що ти приготуєшся ґрунтовно. Використаю усі засоби, щоб заплатити усе, що потрібно. Але якщо й через два роки не вступиш, я змушений буду й тебе віддати до закладу, де платня дешевше та із сумом у серці зменшити витрати на виховання Володі і Маші, не зробити для них всього, що

хотів зробити. Пам'ятаєш, ми говорили, якщо ти вступиш до інженерного училища, то даси мені кошти виховувати брата і сестру... Невже ж ти проміняв таку чудову мету, таке чудове почуття на блискучий мундир. Крім того, в інженерному училищі ти отримаєш багато ґрунтовних знань в науках, які будуть для тебе в нагоді, чим би ти після не займався...» [10, арк. 1–2 зв.].

Отже, дитинство та юнацькі роки В. Тарновського-молодшого пройшли під контролем батька, небагатого поміщика, але відомого українського суспільно-політичного діяча, який докладав значних зусиль для освіти та виховання своїх дітей. Після закінчення підготовчих класів Головного інженерного училища, В. В. Тарновський не продовжив навчання. У 1857 р. він вступив до Київського імператорського університету Святого Володимира, обрав історико-філологічне відділення. З 18 років він постійно виконував доручення батька щодо управління господарством його чернігівських маєтностей.

З грудня 1853 р. після смерті Г. С. Тарновського В. В. Тарновський-старший успадкував усе його майно. Існує усталена думка, що з того часу він та його сім'я отримали величезне багатство. Проте це — міф. Отримана спадщина була поділена В. В. Тарновським-старшим між своїми братами, значну суму він виплатив родичам Почеки — вітчима Г. С. Тарновського. У власності В. В. Тарновського залишилися маєтки у Полтавській та Чернігівській губерніях, найбільшим з них був Парафіївський маєток, до складу якого входила садиба Качанівка. Значні прибутки В. В. Тарновський отримував пізніше внаслідок чіткої організації виробництва, використання нових технологій та підприємницької діяльності.

Більшість сучасних дослідників розглядає лише історію садиби Качанівка. Проте її розквіт у другій половині XIX ст. залежав від економічного процвітання Парафіївського маєтку. Значна роль у цьому належить В. В. Тарновському-молодшому. Листування батька і сина Тарновських 50-х — першої половини 60-х рр. XIX ст. це підтверджує. На той час маєток не давав прибутку. Необхідно було реконструювати виробництво на Парафіївському цукровому заводі, реорганізувати управління, ліквідувати зайві витрати, капітального ремонту потребувала Качанівська садиба. В. В. Тарновський-старший із середини 50-х рр. XIX ст. брав участь у підготовці селянської та земської реформ, тому реорганізація маєтку у 1857–1861 рр. відбувалася В. В. Тарновським-молодшим під контролем батька. Це проходило у складних умовах постійного фінансового дефіциту. До того ж Тарновські розуміли, що під час селянської реформи поміщицькі господарства чекають економічні негаразди, тому не можна широко витрачати кошти. Про це у 1856 р. у своєму листі до дружини згадує близький друг Тарновських, український письменник П. О. Куліш: «Вас[иль] Вас[ильович] розмишляє тепер про емансипацію, котра може залишити його без робочих рук для цукрового заводу і для ланів. Він навіть думає продати київський маєток, щоб мати у запасі готові гроші для цієї важливої події. Тому не час тепер брати у нього такі для заведення друкарні. Він дуже

серйозно взявся за думку про визволення селянства, і дай Боже йому довести її до виконання!» [4, арк. 3–3 зв.].

В. В. Тарновський-молодший управляв маєтком ініціативно, вичав усі підприємицькі можливості. А умови були такі, що йому часто доводилося пересуватися по маєтку верхи на коні. У квітні 1860 р. він пише батькові: «...Я давно збираюся Вас просити, але у Петербурзі не наважився при нашому безгрішші. Це – придбати для мене фаєтон. Я у Вас не просив, але зовсім нема у чому виїхати нікуди... Тільки необхідно купити хоча б четвірку коней, тому що в нас на стайні лише шість, на котрих можна куди небудь поїхати, решта годяться хіба у молотарку...» [11, арк. 2].

У 1861 р. В. В. Тарновський-старший надав синові офіційну довіреність на управління своїми маєтками у Чернігівській та Полтавській губерніях [12]. У серпні 1866 р. В. В. Тарновський-старший подав до Борзенської земської управи документ про розподіл Парафіївського маєтку між ним та його синами Василем та Володимиром. За собою він залишив Парафіївську економію і цукровий завод, Володимир став власником Рожнівської економії, Василь отримав с. Качанівку, Туркенівку та інші землі. Невідомо, як у подальшому склалася б їх відносина, якби не раптова смерть В. В. Тарновського-старшого у грудні 1866 р. З того часу його спадщина була поділена між братами. Садиба Качанівка і 3382 дес. землі стали власністю Василя Васильовича, Рожнівська економія – Володимира Васильовича, Парафіївським цукровим заводом спочатку вони керували спільно [13, арк. 1–2].

Для вивчення історії музейної справи в Україні становить значний інтерес процес формування музею українських старожитностей В. В. Тарновського та національного історико-культурного центру в його садибі Качанівка. Початок формування музею родинний історіограф М. В. Тарновський, племінник В. В. Тарновського, датує періодом навчання у пансіоні Еннеса у Москві – початок 50-х рр. XIX ст. На Сухаревому базарі купувалися недорогі українські старожитності. У 1857 р. М. М. Белозерський називав музей В. В. Тарновського «чималеньким», а головне, він першим визначив його основний напрям: «...Тарновський хоче зібрати усі книжки, у котрих написано про нашу країну, – і збере! А нам треба допомагати йому у такому доброділі. Для тих книжок він мурує кам'яницю на пречудовому місці» [1, с. 148–149].

Дійсно, на той час В. В. Тарновський мріяв про окреме приміщення для музею, з нетерпінням шукав зразки споруд для нього. У цьому, як і у збиранні історичних артефактів, йому активно допомагав П. О. Куліш. У серпні він писав В. В. Тарновському, що мандруючи Європою, вони із Л. Жемчужниковим вивчать досвід будови слов'янських споруд, «...а тепер ви поспуєте запас і збудуєте сміхвище, а не кам'яницю. Коли ж Вам пильно припало, то не забудьте хороше креслення Чернігівської кам'яниці, що стоїть на валу... тай поставте собі таку штуку в Качанівці, пустівші частину на піддашся

тим же самим важким стилем...» [7, с. 42]. Побудувати окреме приміщення музею не судилося, тому що грошей на будівництво окремо розташованого музею не було. Тому першу експозицію музею В. В. Тарновський розташував у кутовій залі качанівського палацу, колишній бібліотеці Г. С. Тарновського.

Мало хто з дослідників звернув увагу на свідчення М. В. Тарновського про те, що музей тричі змінював своє розташування у качанівському палаці. Вперше він був розташований у колишній бібліотеці Г. С. Тарновського, потім його було перенесено до колишнього кабінету В. В. Тарновського-старшого, останнє місце – колишня спальня Тарновських. Саме це приміщення було оформлено за ескізами власника та ним особисто. Таке саме мальовниче приміщення для музею було оформлено В. В. Тарновським у будинку О. М. Гудим-Левковича, який орендував В. В. Тарновський у Києві [8, с.150].

Наприкінці свого життя В. В. Тарновському вдалося здійснити свою мрію щодо зібрання українських книг та архівних документів. Він мріяв про український Оссолінеум, збираючи творчу спадщину визначних діячів українського національного відродження, українські стародруки. Його колекція друкованих українських видань та рукописів стала однією із самих цінних в Україні. Сам В. В. Тарновський окремі групи зберігання свого зібрання називав музеями, так у січні 1898 р. він писав до О. М. Куліш: «...у листі Вашому від 4 січня ви питаєте мене: чи прислати для музею пам'ятки про незабутнього Пантелеймона Олександровича. Для мого українського музею дорога кожна маленька записочка, написана його власною рукою, і кожна річ, котра належала йому. У мене багатий музей Шевченківський, а тепер збираю Кулішівський і Костомарівський, для котрих уже багато у мене є. Коли хочете зберегти для України пам'ятки вашої незабутньої дружини, то віддайте до мого музею, котрий, як Вам відомо, буде громадський та власністю Чернігівського земства і через те всієї України...» [5, арк. 1 зв.].

На жаль, поки не надрукований «Каталог друкованих книг музею українських древностей В. В. Тарновського» у двох томах, підготовлений у 1901 р. М. М. та Б. Д. Грінченками. До нього включено понад двох з половиною тисяч друкованих видань, багато з них вже давно стали рідкісними виданнями. Каталог має 14 розділів, більшість книг авторами Каталогу віднесено до розділу III (*Изящная словесність*) – 558 номерів і розділу IV (Історія, історія літератури, біографія, критика) – 641 номер [14], розділу VI (Соціологія, економіка, статистика. Визволення селян від кріпосної залежності в Росії) – 272 номера, розділ XIII (Відділ Тараса Шевченка) – 248 номерів [15]. Таким чином, музей українських старожитностей В. В. Тарновського наприкінці XIX ст. являв собою єдину в Україні музейну установу, в якій було зосереджено цінні архівні та книжкові зібрання з історії національної еліти – українського козацтва та української інтелігенції XIX ст.

Особливим захопленням В. В. Тарновського була природа. Його Качанівський пейзажний парк славився своєю красою далеко за межами України. Нами було з'ясовано, що вже у ранньому віці в с. Антонівка він висадив свою першу рошу [18, арк. 2 зв.]. Посадка дерев з дитинства була його улюбленим заняттям. У 1860 р. він звернувся з пропозицією до батька привести ліси Парафіївського маєтку у належний стан. Про свої плани він писав: «... я задав для себе вельми корисну та дуже приємну для мене роботу: привести ліси у найкращий стан... Я хочу цього року виорати Чорний ліс та засіяти його, для цього збирається досить велика кількість насіння. Потім я хочу виорати та засіяти усі скати по берегах ставків...» [17, арк. 2 зв.].

Батьки підтримували захоплення сина. У своєму листі до сина у серпні 1860 р. В. В. Тарновський писав: «Любов твоя до лісознавства... мене дуже радує. Це прекрасне поєднання любові до природи з практичними справами...» [16, арк. 1]. Але далі у листі він пояснює, що корисно орати пусті землі, але це треба робити частинами, щоб у випадку помилок можна було їх виправити, а також нагадує, що це потребує значних коштів, адже робітники працюють не безкоштовно. Вже на початку 70-х рр. XIX ст. Качанівський парк стає знаменитим, з епістолярної спадщини відомо, що власник особисто брав участь у створенні паркових композицій. Так, на початку 90-х рр. XIX ст. його дочка, Софія Василівна, писала П. Г. Житецькому: «... Папа, слава Богові, здоровий, цілий день на повітрі у парку та старанно садить дерева...» [6, арк. 2].

В. В. Тарновський був талановитим художником, його вчителем малювання був художник О. Волосков, який жив і працював у Качанівці у 50-ті рр. XIX ст. Серед художніх творів В. В. Тарновського були не лише його дитячі малюнки, але й більш значні роботи: художнє оформлення його музею українських старожитностей, барельєф і художня огорожа на могилі Т. Г. Шевченка, серія декоративних тарелів з качанівськими краєвидами 1887 р. Тарелі були придбані Донецьким художнім музеєм наприкінці XX ст. у приватної особи. Зараз доля їх невідома.

Становлять інтерес відомості про останні роки життя В. В. Тарновського та його родину. Нами було встановлено, що до останніх днів свого життя В. В. Тарновський багато працював для свого музею, з метою його комплектування часто бував за кордоном. У 1898 р. трагічно загинув його син Петро, який також мав інтерес до колекціонування – він збирав нумізматичну колекцію. Восени цього самого року його дочка Софія стала дружиною Г. М. Глінки, сина відомої меценатки та громадської діячки баронеси В. І. Ікскуль фон Гільденбандт. На початку XX ст. С. В. Глінка, як і її мати та свекруха, була активісткою Червоного Хреста у Києві. Таємницю її поховання відкриває лист М. П. Василенка, закоханого у Софію Тарновську у молоді роки. У листі від 26 лютого 1923 р. до своєї нареченої, Н. В. Полонської він написав: «...*Зачем забывать, зачем выбрасывать из памяти хорошее, зачем гнать дорогие образы? Они и так тускнеют и потускнеют от*

времени. И у меня они потускнели и с тех пор, как новый холмик подняли возле церкви на Аскольдовой могиле, вот уж четыре года я ни разу там не был...» [2, с. 437]. Отже, Софію поховали біля батьків і брата, надгробка встановлено не було.

Історія життя та діяльності В. В. Тарновського цікава, у ній ще багато білих плям, але він залишається великим українцем. Створений ним музей – сучасний Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, є провідною музейною установою України та Європи. У фондах та експозиціях музею зберігаються цінні музейні колекції, зокрема родини Тарновських. Одним із актуальних наукових завдань є підготовка до друку каталогів музею В. В. Тарновського, видання родинного архіву Тарновських, створення електронних варіантів каталогів музейних колекцій.

Біографічні посилання

1. А. Л. [Лазаревський, О.], 1897. Памяти Н. М. Белозерского. *Киевская старина*, т. 56, № 1, отд. 1, сс. 146–150.
2. Василенко, М. П., 2008. Спогади. Щоденники. Листування. В: Василенко, М. П., 2008. *Вибрані твори*. У 3 т. Київ, т. 3.
3. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 3918. Полтава: Державний архів Полтавської області, арк. 8 зв.-9.
4. Ф. І. Спр. 29229. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ фондів рукописної спадщини, арк. 1–4.
5. Ф. І. Спр. 30882. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ фондів рукописної спадщини, арк. 1–2 зв.
6. Ф. І. Спр. 48911. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ фондів рукописної спадщини, арк. 1–2 зв.
7. Пиріг, П. та Михайлов, О., 2002. Пантелеймон Куліш і Василь Тарновський-молодший: штрихи до взаємин. *Скарбниця української культури*. Зб. наук. праць. Чернігів, вип. 3, сс. 40–44.
8. Тарновський, М. В., 1997. Василь Васильович Тарновський (молодший) 1837–1899. *Хроніка–2000*. Київ, вип. 19–20, сс. 140–188.
9. Інв. № Ал. 504/22/4. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, арк. 1–1 зв.
10. Інв. № Ал. 504/22/7. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, арк. 1–2 зв.
11. Інв. № Ал. 504/26/2. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, арк. 1–8.
12. Інв. № Ал. 504/9/6. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, арк. 1–2 зв.
13. Інв. № Ал. 504/9/10. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, арк. 1–2 зв.
14. Інв. № Вп 1474/32. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського.
15. Інв. № Вп 1474/33. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського.
16. Інв. № Ал. 504/22/21. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, арк. 1–2 зв.

17. Інв. № Ал. 504/26/3. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, арк. 1–7.

18. Інв. № Ал. 504/22/3. Чернігів: Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, арк. 1–1 зв.

References

1. A. L. [Lazarevskiy O.], 1897. Pamyati N. M. Belozerskogo [In memory of N. M. Belozersky]. *Kievskaya starina* [*Kiev olden times*], vol. 56, no. 1, part 1, pp. 146–150 (in Russian).

2. Vasylenko, M. P., 2008. Spohady. Shchodennyky. Lystuvannya [Memoirs. Diaries. Correspondence]. In: Vasylenko, M. P., 2008. *Vybrani tvory* [*Selected Works*]. In 3 vols. Kyiv, vol. 3 (in Ukrainian).

3. Fund 801. Inventory 1. File 3918. Poltava: State Archives of Poltava Oblast, pp. 8, verso – 9, recto.

4. Fund I. File 29229. Kyiv: The Vernadsky National Library of Ukraine. The Institute of Manuscripts. The Department of Manuscripts Heritage, pp. 1–4.

5. Fund I. File 30882. Kyiv: The Vernadsky National Library of Ukraine. The Institute of Manuscripts. The Department of Manuscripts Heritage, pp. 1–2, verso.

6. Fund I. File 48911. Kyiv: The Vernadsky National Library of Ukraine. The Institute of Manuscripts. The Department of Manuscripts Heritage, pp. 1–2, verso.

7. Pyrih, P. ta Mykhaylov, O., 2002. Panteleymon Kulish i Vasyl' Tarnovskyy-molodshyy: shtrykhy do vzayemyn [Panteleimon Kulish and Vasyl Tarnovsky - junior: strokes for mutual relations]. *Skarbnytsya ukrayins'koyi kul'tury* [*Treasury of Ukrainian culture*]. Collection of scientific works. Chernigiv, issue 3, pp. 40–44 (in Ukrainian).

8. Tarnovskyy, M. V., 1997. Vasyl' Vasyl'ovych Tarnovskyy (molodshyy) 1837–1899 [Vasyl V. Tarnovsky (junior) 1837–1899]. *Khronika–2000* [Chronicle 2000]. Kyiv, issue 19–20, pp. 140–188.

9. Inv. no. Al. 504/22/4. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum, pp. 1–1, verso.

10. Inv. no. Al. 504/22/7. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum, pp. 1–2, verso.

11. Inv. no. Al. 504/26/2. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum, pp. 1–8.

12. Inv. no. Al. 504/9/6. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum, pp. 1–2, verso.

13. Inv. no. Al. 504/9/10. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum, pp. 1–2, verso.

14. Inv. no. Vp 1474/32. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum.

15. Inv. no. Vp 1474/33. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum.

16. Inv. no. Al. 504/22/21. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum, pp. 1–2, verso.

17. Inv. no. Al. 504/26/3. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum, pp. 1–7.

18. Inv. no. Al. 504/22/3. Chernihiv: V. V. Tarnovsky Chernihiv Regional History Museum, pp. 1–1, verso.